Valki László
A második világháború hatása a nemzetközi jog fejlődésére

A második világháború jelentős hatást gyakorolt a nemzetközi jog fejlődésére. Befejeződése után ugyan – néhány kivételtől eltekintve – nem jelentek meg teljesen új jogintézmények, a győztes antifasiszta koalíció nagyhatalmai azonban lényegesen továbbfejlesztették a háborúban alkalmazandó joggal és az emberi jogokkal kapcsolatos, a 19. század második és a 20. század első felében született első szabályozásokat.

Az 1800-as évek közepe előtt még nem volt olyan általános nemzetközi jogi norma, amely az említett területeken korlátozta volna az államok cselekvési szabadságát. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke után az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a nemzetközi kapcsolatok szuverén entitások között állnak fenn. A szuverénre – a fejedelemre, az uralkodóra – úgy tekintettek, mint aki teljes hatalmat élvez a saját területén, külső kapcsolataiban pedig abszolút mértékben független. Hugo Grotiust és egy-két gondolkodót leszámítva a kor jogászainak fő törekvése az volt, hogy legitimizálják a feudális hatalmak, majd pedig a kapitalista nemzetállamok terjeszkedési törekvéseit. A vesztfáliai béke szerint ugyan a különböző entitásoknak tiszteletben kellett volna tartaniuk a többiek szuverenitását, ezt azonban nem vették komolyan. Úgy vélték ugyan, hogy a szuverént köti az általa alkotott nemzetközi jog, a legtöbben mégis a szuverenitás korlátlanságáról beszéltek. Abból a felfogásból indultak ki, hogy a szuverén állam, ha „sérelem” érte, mindent megtehet a nemzetközi kapcsolatokban, így megilleti a háborúindítás „szent” joga, s ezáltal a hódítás, a területszerzés joga is. Ez persze ellentmondásos felfogás volt, hiszen képviselői voltaképpen azt állították, hogy az állam szuverén ugyan, de szuverenitását erőszakkal bármikor fel lehet számolni. Ezt az ellentmondást néhányan úgy próbálták feloldani, hogy különbséget tettek az „igazságos” és az „igazságtalan” háború között, jogszerűtlennek nevezve az előbbit. Ennek a megkülönböztetésnek azonban a nemzetközi jog fejlődésében sohasem lettek következményei.

A szuverén tehát voltaképpen bármikor jogszerűen indíthatott fegyveres támadást egy másik állam ellen, tevékenységét senki sem korlátozhatta. Ez a „természeti állapot” sokáig fennmaradt. A haditechnika fejlődésének és az általános hadkötelezettség bevezetésének következményeként azonban a 19. század második felére jelentősen megnőtt a háborúk áldozatainak száma. Az 1854-es krími háborúban 80 000 ember maradt holtan a csatatéren, az 1859-es solferinói csatában 40 000. Az utóbbi ütközetnek tanúja volt Henri Dunant svájci üzletember is, akit a látvány elborzasztott. Azt tapasztalta, hogy a legtöbben azért pusztultak el a csatatéren, mert megsebesültek, de semmilyen orvosi segítséget nem kapnak. Dunant ettől kezdve a háború „humanizálásának” szentelte az életét. Azt javasolta, hogy már békeidőben hozzanak létre olyan semleges segélyszervezetet, amely támogatást nyújthatna az

egymással szemben álló haderők egészségügyi szolgálatainak. Néhány évvel később Dunant kezdeményezésére létre is jött a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága. Újabb egy év elteltével, 1864-ben a svájci kormány által összehívott konferencián aláírták a hadrakelt seregek sebesült katonái sorsának megjavításáról szóló első nemzetközi megállapodást. Az egyezmény védelmet biztosított a kórházaknak és a segélyszervezeteknek – így a Vöröskeresztnek is –, valamint a helyi lakosoknak, akik ápolták vagy befogadták a sebesülteket. 1868-ban a szentpétervári nyilatkozat egy, a hadviselés szempontjából máig nagyon fontos elvet fogalmazott meg: „Az egyedüli jogos cél, amelyet az államok egy háborúban maguk elé tűzhetnek, az ellenség katonai erőinek gyöngítése". Más szóval jogellenes a polgári célpontok támadása, mivel a háború nem két állam vagy nép, hanem két hadsereg között folyik.

Három évtizeddel később Hágában két konferenciát hívtak össze az említett normák továbbfejlesztésére. A kor állapotaihoz képest fejlett szabályozást alakítottak ki. Az 1899-ben, 26 akkori állam részvételével tartott értekezleten korlátok közé akarták szorítani magát a hadviselést is. Eltiltották például az olyan lövedékek alkalmazását, amelyek fojtó vagy mérges gázokat terjesztenek, az emberi testben szétlapulnak vagy általában nem tesznek különbséget polgári és katonai célpontok között.[1] Szó esett a nemzetközi viták békés megoldásáról is. Felállítottak egy álladó választott bíróságot, amelyet a felek nemzetközi vitáik eldöntésére kérhettek fel. Az 1907-ben összehívott konferencián összesen 13 egyezményt dolgoztak ki, amelyek a korábbiaknál részletesebb szabályokat tartalmaztak. Közülük a legfontosabbak a hadifoglyokra vonatkozó előírások voltak, amelyek kimondották, hogy az elfogott katonák életét meg kell kímélni, gondoskodni kell róluk, és a harccselekmények befejezése után szabadon kell őket bocsátani.

A haditechnika fejlődésében a sorozatlövő fegyverek kifejlesztésével rendkívüli mértékben megnövekedett a seregek pusztító képessége. A napóleoni Franciaország után a többi hatalom is bevezette a kötelező katonai szolgálatot, létrehozták az első tömeghadseregeket. A megnövekedett számú katonából a fejlettebb fegyverek egyre többet voltak képesek elpusztítani. Az első világháborúban Németország 70 milliós lakosságából kereken 2 milliót veszített el, Franciaország 41 millióból 700 000-et, Olaszország 36 millióból 600 000-et, Nagy-Britannia pedig 50 millióból 700 000-et. Emlékezetes, hogy a világháború összes áldozatának száma mintegy 15 millió volt. Hatalmas károk érték a településeket, ipartelepeket, utakat, vasutakat is. A háborút elindító államoknak ezentúl számolniuk kellett azokkal a súlyos következményekkel, amelyek már nemcsak a harcmezőkön, hanem saját területükön is jelentkeznek. A háború mint a „politikai folytatása más eszközökkel" diszfunkcionálissá vált, hiszen a várható előnyök többé nem érhették el az egyre elkerülhetetlenebb veszteségek szintjét.

[1] Ezeknek az eszközöknek a tilalmáról már az 1868-as pétervári nyilatkozat is szólt, de kötelező erő nélkül.

Az első világháború hatása

A győztes nagyhatalmak létrehozták a történelem első egyetemesnek szánt, a nemzetközi béke és biztonság fenntartására hivatott nemzetközi szervezetét. Úgy vélték ugyanis, hogy a hatalmi egyensúlyon alapuló korábbi rendszer vezetett az első világháború kirobbanásához, és ezt akarták felváltani egy új békerendszerrel. 1918–1920-ban azonban még elképzelhetetlen volt számukra a háborúindítás teljes tilalmának elfogadása, „történelmi jogaikról" még formálisan sem akartak lemondani. Azt tartották, hogy ha az őket ért „sérelmeket" nem torolhatják meg fegyveres eszközökkel, szuverenitásuk sem létezik többé.

A szervezet megalapítói voltaképpen egy háborús szövetség, koalíció intézményesítésére gondoltak, amellyel szemben semmilyen ellensúly nem jöhet létre. Ez a gondolat persze akkor sem volt új. Egy világboldogító szervezet eszméjét Pogyebrád Györgytől Saint Pierre abbén át Emanuel Kantig számosan megfogalmazták. Katonai szövetségeket pedig rendszeresen kötöttek egymással a legkülönbözőbb történelmi korszakok uralkodói, hadurai, legutóbb az „európai koncert", majd a hármas szövetség és az antant keretében. A világháborús élmények hatására Wilson javaslatainak egy részét azonban a szövetséges és társult hatalmak elfogadták, köztük azt, amely a szervezetre vonatkozott. Az elnök nevezetes 14 pontja közül az utolsó így szólt: „Különleges szerződésekkel meg kell alakítani a nemzetek általános szövetségét avégből, hogy a nagy és kis államok politikai függetlensége és területi sérthetetlensége kölcsönös garanciákkal egyaránt biztosíttassék." A Népszövetség erre a gondolatra épült. A jogi keretekhez a mintát értelemszerűen – mint a nemzetközi szervezetek esetében szinte mindig – a belső jogból vették. Úgy vélték, hogy a szervezetet az állami struktúrához, közelebbről az angolszász parlamentarizmushoz hasonlóan kell kiépíteni. A parlament megfelelője a Közgyűlés volt. Ebben valamennyi tagország képviseltetette magát, ami persze rögtön ki is zárta azt, hogy a Közgyűlésnek bármilyen törvényhozó funkciót adjanak. Tisztában voltak azzal, hogy a decentralizált nemzetközi közösségben nem lehet helye olyan testületnek, amely csupán centralizált rendszerben működőképes. A kormánnyal analóg szerep betöltése a Tanácsra várt. Ebbe csupán kiválasztottak kerülhettek, mégpedig egyelőre csak a győztes hatalmak részéről. Elvben ezt ruházták fel döntéshozó hatáskörrel. Gyakorlatilag azonban nem ezt tették, mivel a Tanács minden egyes tagjának vétójogot adtak, mégpedig nemcsak az állandó, hanem a változó tagoknak is. Emellett, mint látni fogjuk, valódi hatáskörrel sem ruházták fel a Tanácsot. A bírói funkció ellátására a Népszövetségtől jogilag függetlenül létrehozott Állandó Nemzetközi Bíróságot hatalmazták fel, anélkül azonban, hogy bevezették volna a kötelező bíráskodás intézményét. Csak olyan jogviták kerülhettek a bíróság asztalára, amelyet mindkét, illetve valamennyi érdekelt fél egyetértéssel terjesztett eléje.

A wilsoni pontok közül a 14. még „kölcsönös garanciák" biztosításáról, azaz a kollektív biztonság eszméjéről szólt. A szervezet alapító dokumentumát, az egyezségokmányt megszövegező konferencián azonban elutasították azt az amerikai javaslatot, hogy a szervezet erre az eszmére épüljön, tehát hogy a tagállamok garantálják egymás területi épségét. Elvetették az állandó nemzetközi haderő és vezérkar létrehozására vonatkozó francia javaslatot is. A tagállamok csupán arra vállaltak kötelezettséget, hogy „tiszteletben tartják a szövetség valamennyi tagjának területi épségét, fennálló politikai függetlenségét, és azt minden külső támadással szemben megóvják". Ez

önmagában hatékony fellépést tett volna lehetővé. Más rendelkezésekből azonban kitűnik, hogy az alapítók a lehetséges fegyveres cselekmények közül valójában csak a *hódító* háborút helyezték törvényen kívül. Minden más olyan „vitás kérdést" ugyanis, amely „szakadáshoz" vezethet, az egyezségokmány értelmében bíróság vagy a Népszövetség Tanácsa elé kellett terjeszteni. A háborúzni készülő államnak a bíróság döntése vagy a Tanács jelentése után legalább három hónapig nem volt szabad támadást indítania. Ha a vele szemben álló állam elfogadta a bíróság vagy a Tanács állásfoglalását, ellene nem lehetett háborút indítani.

Kevés esély volt azonban arra, hogy valamelyik háborúzni készülő állam bíróság elé vigye a vitás ügyet. Egy agresszor ritkán kockáztat meg egy számára kedvezőtlen ítéletet. A Tanács pedig – összetétele és szavazási rendje miatt – nem volt igazán alkalmas a döntéshozatalra. Bár a vitában álló államok nem szavazhattak, valószínűtlen volt, hogy a Tanács egyik vagy másik tagja fel ne lépjen a potenciális agresszor mellett és vétót ne emeljen annak érdekében. Ezért ha egy vitás ügyet a Tanács elé terjesztettek, igen nagy eséllyel lehetett számítani arra, hogy a döntés nem születik meg. Az utóbbi esetben pedig – állapította meg az egyezségokmány – „a szövetség tagjai fenntartják maguknak azt a jogot, hogy akképpen cselekedjenek, amint azt a jog és az igazság érdekében szükségesnek látják". Más szóval háborút indítanak.

Igaz, a szervezetet „intézkedések" megtételére is felhatalmazták. Ezekre azonban csak akkor kerülhetett sor, amikor a baj már megtörtént, azaz a támadás megkezdődött. Ilyenkor valamennyi tagállamnak ipso facto kötelessége lett volna, hogy minden kapcsolatot megszakítson a támadóval, a Tanács pedig – egyhangú határozattal – ajánlásokat tehetett volna arra, hogy a tagállamok milyen haderővel járuljanak hozzá a támadóval szemben fellépő erők összeállításához. Egy ilyen ajánlás természetesen semmire sem kötelezte volna a tagállamokat. Azt pedig az egyezségokmány homályban hagyta, hogy a közös fellépést milyen módon, kinek a döntései alapján hajtsák végre. Végül lehetőség volt arra is, hogy a jogellenesen viselkedő államot kizárják a szervezetből.

Az elmondottakból világos, hogy az egyezségokmány magatartási és eljárási szabályai a Népszövetség meghirdetett céljainak elérésére tökéletesen alkalmatlanok voltak – függetlenül a történelem későbbi, tragikus irányt vett alakulásától. Az alapítók nem mondták ki a háborúindítás teljes tilalmát, közvetve azonban kinyilvánították, hogy a háborút továbbra is legitim eszköznek tartják, és senkitől sem várják el, hogy megindításától tartózkodjon. A szövetséges hatalmak az emberiség történelmének addigi legpusztítóbb háborúja után sem voltak képesek szakítani a nemzetközi társadalomban 1914 előtt is uralkodó gondolkodásmóddal.

A győztesek csak szerény kísérletet tettek a nemzetközi jog továbbfejlesztésére. Attól tartottak, hogy a birodalmak felbomlasztása és az új határok kijelölése után kialakult, nagy létszámú kisebbségek még súlyos gondokat okozhatnak. Ezért elhatározták, hogy bizonyos jogokat adnak a kisebbségeknek, illetve a többségi államokra nézve kötelezettségeket állapítanak meg. Ezek között szerepelt a nemzeti diszkrimináció tilalma, a nyelvhasználat szabadsága, a kisebbségek joga intézmények és iskolák fenntartására stb. A kötelezettségek betartását a Népszövetség Tanácsának kellett

ellenőriznie, maguk a kisebbségek azonban nem fordulhattak hozzá panaszukkal.[2] A népszövetségi rendszer ezzel legalábbis elejét vette a kisebbségek nyílt, brutális üldözésének.

A nagyhatalmak elhatározták továbbá a világháborúért felelősnek tartott II. Vilmos német császár felelősségre vonását. Ezt azonban nem hajtották végre. Ha ezt megtették volna, új elemet vittek volna a nemzetközi jog fejlődéstörténetébe. A császár azonban Hollandiába menekült, amely megtagadta a kiadatását. A győztesek nem bolygatták tovább a dolgot, mivel valójában idegenkedtek attól, hogy egy „szuverén" uralkodót nemzetközi törvényszék elé állítsanak.

A szövetséges hatalmak rendezni akarták azoknak a területeknek a státusát is, amelyek a háború előtt az Oszmán Birodalom vagy Németország uralma alatt voltak. Az erősödő kolonializmus-ellenes hangulatban nem tehették gyarmataikká ezeket a területeket. Ezért a Népszövetség formálisan megbízást (mandátumot) adott az igazgatásukra. Ez bizonyos nemzetközi ellenőrzést jelentett a mandátumterületek felett, ami később hozzájárult egyesek függetlenné válásához is.

A két világháború közötti időszak

Mindazonáltal ami a háború és a béke kérdését illeti, a militarizmus és a revansizmus erőinek még az egyezségokmány halovány előírásai is túlzottak voltak. Németország nem sokkal Hitler hatalomra jutása után, 1933 decemberében jelentette be, hogy távozni kíván a szervezetből. Japán ekkor már hónapok óta túl volt ezen az aktuson. Olaszország Abesszínia elleni agressziója, 1935 óta nem vett részt a Tanács munkájában, majd 1937-ben formálisan is bejelentette távozását. Magyarország és Spanyolország 1939-ben követte elvbarátait.[3] A Népszövetségnek csak ahhoz volt ereje, hogy 1939 decemberében a Finnországot megtámadó Szovjetuniót kizárja a szervezetből. Ilyenformán a Népszövetség – szabályrendszerének hiányosságaitól függetlenül is – irrelevánssá vált.

A két világháború között ennek ellenére kimondták a háborúindítás teljes tilalmát. Ehhez azonban nem az egyezségokmány tökéletlenségének felismerése vagy a növekvő békevágy, hanem egy véletlenszerű diplomáciai közjáték vezetett el. Briand francia külügyminiszter a húszas évek európai politikai csatározásai közepette azt javasolta az Egyesült Államoknak, hogy kössenek egymással kétoldalú egyezményt az örök barátságról és a háború törvényen kívül helyezéséről. Az amerikaiak aláírása azt jelezte volna, hogy az Egyesült Államok Németországgal szemben Franciaországot támogatja a békeszerződések utáni status quo megőrzésében. Kellogg amerikai külügyminiszter nem akart teljesen kitérni a javaslat elől, de hogy elvegye annak élét, multilaterális szerződés megkötését indítványozta. Ez nem szolgálta ugyan a franciák eredeti célját, az egyezmény 1928-ban Kellogg–Briand-paktum néven mégis létrejött. Rövid idő alatt szinte valamennyi akkori állam – köztük a weimari Németország is –

[2] Meghatározott feltétek fennállta esetén az ügyek az Állandó Nemzetközi Bíróság elé is kerülhettek.

[3] Az egyezségokmány előírása szerint a kilépési nyilatkozatok két év múlva hatályosultak.

részese lett a megállapodásnak. A paktum így vált a történelem első háborúindítási tilalmat kimondó egyezményévé. Nem határozta meg azonban a háború fogalmát, nem tett különbséget hódító és nem hódító, igazságos és igazságtalan háború között. Minden háborút betiltott, mégpedig azzal clausewitzi ihletésű megfogalmazással, hogy a szerződő felek „egymással való viszonyukban lemondtak… a háborúról mint a nemzeti politika eszközéről". A paktumot azonban semmilyen formában nem kapcsolták össze a Népszövetség mechanizmusával, így sok tekintetben formális aktus maradt.

Némi fejlődést csak a hadviselés szabályainak, illetve az úgynevezett humanitárius normáknak a továbbfejlesztésében sikerült elérni. Mivel a németek az első világháborúban gázfegyvert vetettek be, 1925-ben Genfben megerősítették a harci gázok használatának tilalmát, sőt betiltották a bakterológiai fegyvereket is. A világháborúban a sebesült vagy beteg katonákkal és a hadifoglyokkal kapcsolatos szabályok sem bizonyultak kielégítőknek, mivel elsősorban az elfogottakra vonatkoztak. Ezért 1929-ben további, részletesebb egyezmények születtek, amelyek egyike már minden hadifogolyra egyformán érvényes volt. A Vöröskereszt tovább folytatta a humanitárius jogalkotást. 1937-ben szakértői konferenciát hívott össze a sebesültek és a betegek védelméről szóló megállapodás felülvizsgálatára. A konferencián megfogalmazott elképzelések azonban már nem ölthettek jogi formát, mert akkorra már súlyosan megromlottak a nemzetközi kapcsolatok.

A második világháború közvetlen hatása

A második világháború kitörése után az antifasiszta hatalmak – mindenekelőtt az Egyesült Államok – meglepően hamar felismerték, hogy a háború utáni korszakra teljesen át kell alakítani a nemzetközi szervezeti és jogi rendszert. Ez a felismerés először 1941. január 6-án, Roosevelt elnöknek az unió helyzetéről a kongresszushoz intézett üzenetében tükröződött. A demokrata párti politikus, látva, hogy 1933 után milyen folyamat zajlott le Németországban, úgy vélte, hogy a majdani békerendszernek mindenekelőtt az emberi jogok tiszteletben tartásán kell alapulnia. Roosevelt kifejtette, hogy a háború után világban lehetővé kell tenni négy alapszabadság – a szólás- és a vallásszabadság, valamint a „félelemtől és a szükségtől való szabadság" – érvényesülését. Az utóbbi kettő alatt az elnök voltaképpen a fenyegetettségtől mentes állapothoz való jogot, valamint a gazdasági és szociális jogokat értette.

A következő állomás a Roosevelt és Churchill által 1941 augusztusában aláírt közös nyilatkozat volt, amely Atlanti Charta néven vált ismertté. A Szovjetunió megtámadása után, de még Pearl Harbor előtt született dokumentumban a két politikus annak a reményének adott kifejezést, hogy „a náci zsarnokság végleges szétzúzása után olyan békét teremtenek, amely minden nemzet számára lehetővé teszi, hogy… biztonságban éljen… és hogy minden ember minden országban félelem és szükség nélkül létezzen". Hozzátették: meg vannak győződve arról, hogy „a világ minden nemzetének… el kell jutnia odáig, hogy lemondjon az erőszak alkalmazásáról". A két államférfi ezzel síkraszállt egy új nemzetközi rend megteremtése mellett, anélkül, hogy annak kereteit

részletesebben meghatározta volna. Utaltak viszont az alapvető emberi jogokra, legalábbis azokra, amelyek már a roosevelti üzenetben is szerepeltek. Figyelemreméltó az, hogy a chartában jelent meg először szélesebb értelemben a háborúindítás tilalmának a fogalma. A dokumentum már nem a háborút, hanem az *erőszak alkalmazását* említette. Később ezen alapult az ENSZ-alapokmány általános háborútilalmat kimondó cikke.

Ezt követően Roosevelt és Churchill olyan terveket vitatott meg, amelyek még a régi nagyhatalmai gondolkodásmódot tükrözték. Brit javaslatra megfontolták, hogy miként lehetne a világot három térségre felosztani, és milyen szerepet játszhatnának azok irányításában az angolszász államok. Az amerikaiak kezdetben hajlottak erre a megoldásra, így még a Sztálingrád után, 1943 tavaszán készült tervezetek is két lehetőséget vázoltak fel: egy régióalapú és egy univerzális nemzetközi szervezet létrehozását. Az előbbivel azonban sem a Szovjetunió, sem a közepes nagyságú hatalmak nem értettek egyet. Nagyrészt ennek tulajdonítható, hogy Roosevelt 1943 nyarán már egy egyetemes szervezet létrehozása mellett foglalt állást.

Ezt az egyetértést rögzítette a három szövetséges állam, valamint Kína részvételével 1943 októberében tartott moszkvai külügyminiszteri konferencia egyik zárónyilatkozata, amelyben a felek „a békeszerető államok szuverén egyenlőségén alapuló világszervezet" létrehozását tűzték ki célul.[4] Nem sokkal később, a decemberben megrendezett teheráni konferencián már úgy bukkant fel a vétójog, mint a nagyhatalmi egyetértés elve. „Ami a békeidőket illeti – jelentették ki a résztvevők –, bizonyosak vagyunk abban, hogy egyetértésünk biztosítja a tartós békét [a világon]."[5] A három állam-, illetve kormányfő tehát kifejezésre juttatta azt a szándékát, hogy nemcsak a fasizmus és a militarizmus felszámolásában fognak szoros szövetségben együttműködni, hanem a háború utáni békerendszer fenntartásában is.

Már a moszkvai értekezleten felvetődött a *háborús bűnösök* felelősségre vonásának kérdése, ezúttal azonban komoly formában. A külügyminiszterek által aláírt egyik nyilatkozat leszögezte, hogy a három állam „sok helyről bizonyítékot kapott a hitleri fegyveres erők által lerohant országokban… elkövetett kegyetlenkedésekről, mészárlásokról és hidegvérrel végrehajtott tömeges kivégzésekről". Ezek a tények már régóta ismertek – folytatta a nyilatkozat –, most azonban új helyzet állott elő azzal, hogy az előrenyomuló szövetséges csapatok elől menekülő „hitlerista hunok megkétszerezik kegyetlenkedéseiket". Ezért a külügyminiszterek „kinyilvánítják és komoly figyelmeztetésnek szánják" nyilatkozatukat, mely szerint a hitlerizmus felett aratott győzelem után „azokat a német tiszteket és katonákat, valamint náci párttagokat, akik a fenti kegyetlenkedésekért… felelősek vagy azokban beleegyezően részt vettek", visszaküldik azokba az országokba, amelyekben tetteiket elkövették, hogy az ottani törvények szerint ítélkezzenek felőlük. Ami pedig azokat a főbűnösöket illeti, „akiknek a bűncselekményei nincsenek helyhez kötve", a szövetséges kormányok

[4] A moszkvai értekezleten elfogadott nyilatkozatok. *1. Négy nemzet nyilatkozata az általános biztonságról.* In: HALMOSY Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 546. és köv.

[5] A három hatalom nyilatkozatát lásd uo. 554. és köv.

közös döntésének megfelelően fogják megbüntetni.[6] Ez a figyelmeztetés ugyan politikai és nem jogi jellegű volt, utóbb azonban a nürnbergi perben megnehezítette a vádlottaknak a nullum crimen sine lege (nincs bűncselekmény törvény nélkül) elvre való hivatkozását.[7]

Ezekben a hónapokban az Egyesült Államokban hozzákezdtek a világszervezet szervezeti felépítésének, illetve alapokmányának kidolgozásához. A munkát amerikai jogászok végezték. 1944-ig sem Nagy-Britannia, sem a Szovjetunió nem volt abban a helyzetben, hogy az előkészítésbe bekapcsolódjon. A tervezet 1944 nyarán készült el, amikor is eljuttatták a brit és a szovjet kormánynak. A szöveget a három nagyhatalom képviselői aztán a washingtoni Dumbarton Oaks nevű udvarházban vitatták meg. Utóbb az amerikaiak Kína képviselőivel is tárgyaltak. Az alapokmány szövegét az 1945. februári jaltai, majd tavasszal az ötven alapító tagállam részvételével San Franciscóban tartott konferencián véglegesítették.

Az amerikaiak által készített tervezet lényegében megőrizte a Népszövetség struktúráját, tehát a szervezet felépítésének államéhoz hasonló formáját, valamint a szervezet élére állított nagyhatalmi koalíciós tanácsot. A nagyhatalmak között kezdettől fogva egyetértés volt abban, hogy a létrehozandó Egyesült Nemzetek Szervezetét egy szűkebb testület vezesse, valamint hogy a szervezet Közgyűlésében minden tagállam részt vegyen. Úgy vélték, hogy továbbra is fenn kell tartani a hágai nemzetközi bíróságot, azzal, hogy azt most jogilag is összekapcsolják az ENSZ-szel. Ami azonban a fegyveres konfliktusok kirobbantásának kérdését, az emberi jogokat, valamint a szűkebb testület, a Biztonsági Tanács hatáskörét és eljárását illeti, lényegesen továbbfejlesztették a népszövetségi rendszert.

Az ENSZ és alapokmánya

Az alapokmány a nemzetközi konfliktusok kirobbantásának módozatait illetően nemcsak az egyezségokmány, hanem a Kellogg–Briand-paktum fogalmi körén is túlment. Az Atlanti Charta szóhasználatát követve nemcsak a háborút, hanem a „más államok területi épsége és politikai függetlensége ellen irányuló vagy az ENSZ céljaival össze nem férő, bármely más módon megnyilvánuló *erőszakkal való fenyegetés* és *erőszak alkalmazását"* is tiltotta. Ezzel lényegében korlátlanul bővíthető fogalmat alkotott, annál is inkább, mert nem tartalmazta az egyes lehetséges tényállások leírását. A szövegező bizottság szerint a Biztonsági Tanács esetleg kevesebb figyelmet fordítana egy tényállási listában nem szereplő cselekményekre, és az ilyen hiányosságok arra bátoríthatnák az agresszort, hogy kibújjék a felelősség alól.[8] A

[6] A moszkvai értekezleten elfogadott nyilatkozatok. *4. Háromhatalmi nyilatkozat a kegyetlenkedésekről.* Uo. 550. és köv. o. – Kína ezt a nyilatkozatot nem írta alá.

[7] A potsdami értekezleten később a három szövetséges hatalom megerősítette azt a szándékát, hogy a felelősségre vonást mielőbb elkezdi, és a háborús bűnösöket „sürgősen átadja az igazságszolgáltatásnak".

[8] Az agresszió fogalmát majd 19 év múlva határozzák meg az ENSZ Közgyűlésében. Jellemző azonban a bizonytalanságra, hogy az 1998-ban, a hágai Nemzetközi Büntetőbíróságot

fogalom értelmezésére és alkalmazására a Biztonsági Tanácsot (és kizárólag őt) hatalmazták fel. Az alapokmány szerint a testület állapítja meg „a béke bárminő veszélyeztetésének vagy megszegésének, vagy bárminő agressziós cselekménynek a fennforgását", és dönt a megteendő intézkedésekről.[9] Ez a jogkör diszkrecionális jellegű, a BT teljesen szabadon foglalhat állást, azt minősít erőszak alkalmazásának, amit jónak lát. Döntését senki sem bírálhatja felül, a Közgyűlés vagy a Nemzetközi Bíróság sem. Ezzel kapcsolatban a San Francisco-i konferencián vita bontakozott ki. Egyes kisebb államok azt javasolták, hogy a BT csak a Közgyűléssel együtt minősíthesse a különböző cselekményeket, ezt azonban a küldöttek többsége megvalósíthatatlannak tartotta és elutasította.

Az erőszak teljes tilalmának bevezetése a második világháború tapasztalataira épült. Jóllehet a hitleri Németország és Japán többnyire hagyományos, „klasszikus" háborúkat indított más államok ellen, az alapítók jól látták, hogy más esetekben is sor került erőszak alkalmazására. Hogy közeli példákat idézzek, Magyarország 1941-ben nyilvánvalóan erőszakot alkalmazott Jugoszlávia ellen, amikor átengedte területét az utóbbi ellen felvonuló német csapatoknak, majd maga is bevonult a délszláv államba. Erőszakot alkalmazott a náci Németország is, amikor 1944-ben megszállta Magyarországot. Egyik esetben sem volt szó háborúról. (Az alapokmány elfogadása óta eltelt időszak eseményei azt bizonyítják, hogy az alapítók helyesen jártak el, amikor a háború terminusa helyett az erőszak fogalmát használták. A statisztikák szerint az elmúlt hat évtizedben a „szabályos" államközi háborúk száma messze elmaradt azoknak a nemzetközi fegyveres konfliktusoknak a számától, amelyek egy-egy államon belül kezdődtek ugyan, de amelyekbe később külső hatalmak beavatkoztak.)

Az alapokmány egyébként az erőszak általános tilalma alól csak két kivételt nevezett meg, az egyéni vagy kollektív önvédelem jogát, valamint azt az esetet, amikor a BT dönt az agresszorral szemben foganatosítandó fegyveres intézkedésekről. Az önvédelem jogának szerződésbe foglalása új elem volt a nemzetközi jogban. Az önvédelem kollektív módon, azaz védelmi szövetség keretében vagy ad hoc megállapodás alapján is foganatosítható. Azt ugyan korábban sem vitatták, hogy ez a jog minden államot megillet, annak idején mégsem vették fel az egyezségokmányba vagy a Kellogg–Briand-paktumba. Az alapokmányi rendelkezések amúgy nem tették kötelezővé, hogy az ENSZ tagállamai automatikusan a megtámadott segítségére siessenek. Erről csak a BT rendelkezhetett. A tanács sem kötelezhette a tagállamokat a segítségnyújtásra, hanem csak felhatalmazást adhatott a közös fegyveres fellépésre.

Az alapokmány részesei kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem nyújtanak segítséget egyetlen olyan államnak sem, amely ellen az ENSZ éppen megelőző vagy kényszerítő cselekményeket foganatosít. Azaz még közvetve sem támogatják azokat az államokat, amelyeket a BT erőszak alkalmazásáért vagy az azzal való fenyegetésért elmarasztalt.

Ami a béke fenntartásának kérdését illeti, az ENSZ-alapokmány lényegesen egyértelműbb rendelkezéseket tartalmazott, mint annak idején a népszövetségi

---

létrehozó római konferencián részt vevő államok nem tudtak megállapodni a legújabb fejleményeket is figyelembe vevő definícióban, ezért azt későbbre halasztották.

[9] A hivatalos magyar változatban az *act of aggression*t támadó cselekménynek fordították, amely az eredetinél enyhébb tartalmú kifejezés.

egyezségokmány. Megteremtette a jogi lehetőséget arra, hogy az antifasiszta koalíció nagyhatalmai a háború után határozott intézkedéseket tegyenek a nemzetközi béke és biztonság megőrzése vagy szükség esetén helyreállítása érdekében. Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió olyan szervezetet akart létrehozni, amelynek keretében bármikor képesek lesznek fellépni a tengelyhatalmak esetleges későbbi revánstörekvéseivel szemben és minden más konfliktusban, amelyekben azonosak lesznek az érdekeik. Abban is teljes volt az egyetértés közöttük, hogy a békét és biztonságot érintő alapvető döntésekhez mindhármójuk egyetértésére szükség lesz. A kört később kiterjesztették az akkor még számottevő haderővel nem rendelkező Kínára, majd Franciaországra is, így a nagyhatalmaknak nyilvánított államok száma ötre emelkedett. Ezeket nevezték meg a létrehozandó testület állandó tagjainak, s a tervek szerint vétójoguk lett volna. A Dumbarton Oaks-i értekezleten azonban még nyitva maradt az a kérdés, hogy az állandó tagok saját maguknak relatív vagy abszolút vétójogot biztosítsanak-e. Kezdetben arra gondoltak ugyanis, hogy az állandó tagok ne szavazhassanak olyan ügyekben, amelyekben maguk is érdekeltek. Jaltában azonban Roosevelt már azt javasolta, hogy a BT tagjai akkor is élhessenek vétójogukkal, ha bármilyen formában részesei lennének az adott konfliktusnak. Ezt a megoldást Sztálin elfogadta. Fel sem merült, hogy a nem állandó tagok is vétójogot kapjanak.

Az eredeti elképzelések szerint az ENSZ-nek a *kollektív biztonság* eszméjére kellett volna épülnie. A tagállamok az erőszakot alkalmazó vagy azzal fenyegető agresszor ellen kötelesek lettek volna a BT által elrendelt gazdasági és egyéb szankciókat alkalmazni. A BT-t felhatalmazták, hogy szükség esetén akár fegyveres kényszerintézkedéseket is elrendeljen. Ez utóbbi célra egy nagyobb, soknemzetiségű ENSZ-haderő létrehozását is eltervezték.[10] Ennek irányítását egy, a nagyhatalmak vezérkari főnökeiből vagy azok helyetteseiből álló Vezérkari Bizottság látná el. A szankciókról, illetve a fegyveres erők felhasználásáról szóló döntést bármikor meg lehetett volna hozni, és az akciót azonnali hatállyal el lehetett volna rendelni. A rendszerbe semmiféle késleltető eljárást nem építettek be. Arra az esetre sem tették lehetővé államoknak az erőszak elsőkénti alkalmazását, ha a BT „megbénulna”, azaz valamely állandó tagjának vétója miatt nem tudna dönteni. A szankciókat az alapokmány értelmében a tagállamoknak végre kellett hajtaniuk. Ahhoz azonban, hogy az ENSZ fegyveres erői létrejöjjenek, a BT-nek a tagállamokkal külön-külön megállapodásokat kellett volna kötnie. Ezekben meghatározták volna azt, hogy egy-egy tagállam milyen létszámú és jellegű erőket bocsátana a BT rendelkezésére. Erre azonban máig nem került sor.

Ha a világháború utáni időkben folytatni lehetett volna az antifasiszta koalíció együttműködését, a Biztonsági Tanács hatásköri és eljárási szabályai lényegében megfeleltek volna az elképzelt világrendnek. Az utóbbi azonban nem jött létre. A koalíció a győzelem napja után néhány hónappal kettészakadt, és létrejött a hidegháború kétpólusú rendszere. Nyilvánvaló volt, hogy ebben a világrendben a nyugati nagyhatalmak semmilyen közös fellépésről nem lesznek képesek megegyezni a

[10] A tagállamok a tervek szerint 15 hadosztálynyi (300 000-400 000) katonát, 750 vadászbombázót, 500 elfogó vadászt, 6 repülőgép-hordozót, 133 hadihajót és 14 tengeralattjárót tartottak volna készenléti állapotban. (2003-ban ilyen nagyságrendű haderővel indították meg a támadást Irak ellen.)

Szovjetunióval. A volt tengelyhatalmak oldaláról a reváns veszélye szerencsére nem fenyegetett, hiszen a háború végén mindegyikük tartós megszállás alá került. Az összes többi konfliktusról azonban előbb-utóbb kiderült, hogy abban valamelyik nagyhatalom érdekelt. A fegyveres erők rendelkezésre bocsátására vonatkozó megállapodások a gyorsan kibontakozó hidegháborúban nem születtek meg, így a Vezérkari Bizottság is munka nélkül maradt.

A kollektív biztonság koncepciója egyébként tévesnek bizonyult. Ugyanis abból a hibás feltételezésből indult ki, hogy az államok a nemzetközi béke és biztonság fenntartását külpolitikájuk első számú céljának tekintik. Ennek azonban semmi alapja nem volt. Téves volt az a feltételezés is, hogy az államok majd aszerint váltogatják szövetségeseiket, hogy egy fegyveres összeütközésben ki az agresszor és ki az agresszió áldozata. Más szóval: hogy a béke megőrzése érdekében akár saját barátaikkal szemben is fegyvert használnának. Téves volt az a feltételezés is, hogy az agresszorral szemben minden állam – a konkrét helyzettől függetlenül – minden esetben kész lenne fegyveres erőszakot alkalmazni. Ez ugyanis azt jelentené, hogy az államok a BT hívó szavára azonnal csapatokat küldenének, még akkor is, ha az agresszor jóval erősebb náluk, a földgolyó másik oldalán helyezkedik el, és esetleg nukleáris fegyvere is van. Végül az a feltételezés sem lehetett reális, hogy a rendszerben részt vevő államok szoros katonai együttműködésben folytonosan arra készülnek, hogy bármikor fellépjenek egy agresszorral szemben. Más szóval: békeidőben úgy viselkednek, mintha védelmi koalíciót alkotnának, ezért közös hadgyakorlatokat tartanak, közös vezetési, híradó- és egyéb rendszereket építenek ki; ha azonban egyikük az agresszió útjára tévedne, a többiek hirtelen ellene kötnének szövetséget.

Kétségtelen tény, hogy a BT a nemzetközi viszonyok ideálisnak ítélhető alakulása esetén sem rendelhette volna el fegyveres erők alkalmazását bármikor, bármely agresszor ellen. Arra azonban alkalmas lett volna, hogy eldöntse: egy-egy cselekményt, amelyben a nagyhatalmak közvetlenül nem érdekeltek, agressziónak tekint-e vagy sem, majd pedig ennek alapján felhatalmazza az államok ad hoc koalícióját a megfelelő szankciók alkalmazására. Alkalmas lett volna arra is, hogy egy-egy, mai kifejezéssel élve béketeremtő cselekményt legalizáljon.

Nem a tervezők jószándékán vagy jogi szakértelmén múlott, hogy a BT hidegháború korszakában majdnem teljesen működésképtelennek bizonyult. Az a gyakran emlegetett állítás, miszerint a BT-t a vétók bénították volna meg, téves. A természeténél fogva decentralizált nemzetközi kapcsolatrendszerben kizárólag egy valódi „központi koalíció” lett volna képes bármilyen rend fenntartására. Ha azonban annak tagjai között a közös biztonságpolitika folytatását illetően megszűnik az alapvető egyetértés, a koalíció sem működhet tovább. Olyan szövetség pedig nem képzelhető el, amely többségi döntések alapján cselekszik. (Megjegyzem, hogy a közgondolkodásban az a feltételezés rögzült, miszerint 1945 után mindig a szovjet vétó akadályozta meg a szükséges döntések meghozatalát. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. Az 1945 és 1990 közötti időszakban emelt 199 vétóból a Szovjetunió 79-cel, az Egyesült Államok 60-nal részesedett, a többiek a fennmaradó 60-on osztoztak. A legtöbb konfliktust az állandó tagok nem is vitték a BT elé, hiszen tisztában voltak azzal, hogy egyikük majd úgyis vétót emel. A nyugati nagyhatalmakat egyébként a kelet-nyugati ellentétekben nem annyira Moszkva vétója, mint inkább a két fél közötti

erőegyensúly akadályozta meg a fellépésben. A vétójog egy más szemszögből nézve viszont kifejezetten hasznos volt, hiszen elejét vette annak, hogy valamely nagyhatalom vagy katonai szövetség a BT határozatának birtokában növelje a fegyveres konfliktusok eszkalációjának veszélyét.)

Visszatérve az ENSZ alapokmányára, a nemzetközi jog történetében ebben rögzítették első ízben a *népek önrendelkezési* jogát. Bár Wilson amerikai elnök már az első világháború idején síkraszállt az önrendelkezési jog mellett, az erre vonatkozó rendelkezést csak most sikerült felvenni az írott nemzetközi jogi normák közé. Más kérdés, hogy az alapítók abban már nem tudtak megegyezni, hogy pontosan mi is legyen ennek a tartalma. Így aztán az önrendelkezési jogra utaló néhány szó teret adott a szabad értelmezésnek. Az alapokmány rendelkezett az első világháborúban adott mandátumok sorsáról is: ezeket a területeket – más, a tengelyhatalmaktól elcsatolt gyarmati területekkel együtt – „gyámság" alá helyezték, ami azt jelentette, hogy a győztes nagyhatalmak vették át felettük a főhatalom gyakorlását. Az utóbbiak arra vállaltak kötelezettséget, hogy az ott élő népeket képessé teszik az önigazgatásra, mi több, a függetlenség elérésére is. (Ezt a kötelezettséget később az érintettek az ENSZ felügyelete alatt maradéktalanul teljesítették.)

Az emberi jogok fejlődése

A nemzetközi jog fejlődésében a második világháború hatására talán az emberi jogok szabályozásában következett be a legjelentősebb előrelépés. Az antifasiszta koalíció nagyhatalmai ugyanis elhatározták, hogy *nemzetközi szintre emelik az emberi jogok védelmét*. Addig az államok az alapvető jogokat – leszámítva néhány humanitárius és kisebbségvédelmi normát – kizárólag a belső jogban szabályozták. A nagyhatalmak a második világháború alatt ismerték fel, hogy az emberi jogokat nem lehet egy-egy állam belső törvényalkotására bízni. Világossá vált előttük, hogy az önkényuralmi rendszerek súlyos fenyegetést jelentenek a nemzetközi békére és biztonságra. Látták, csak azok az államok nem jelentenek veszélyt a többire, amelyek biztosítják az emberi jogok érvényesülésének minimumát. Lehetőséget teremtettek tehát arra, hogy bármely állam beleszólhasson olyan ügyekbe, amelyek korábban kizárólag egy-egy állam szuverenitásának körébe tartoztak.

Ennek megfelelően az alapítók az alapokmányban az ENSZ egyik legfontosabb céljának nevezték „az emberi jogok és alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítását". Felhatalmazták a megalakítandó Gazdasági és Szociális Tanácsot, hogy „ajánlásokat tegyen az emberi jogok és alapvető szabadságok mindenki részére történő tiszteletben tartásának biztosítása iránt".[11] Az alapokmány hasonló szóhasználattal még további öt esetben utalt az emberi jogokra. Az egyik szerint például az ENSZ-nek azért kell erőfeszítéseket tennie az emberi jogok tiszteletben tartására, hogy „létrejöhessenek az állandóságnak és jólétnek a feltételei, amelyek… a

[11] 62. cikk.

népek között… a békés és baráti kapcsolatokhoz szükségesek".[12] Ezúttal tehát már nemcsak a hagyományos emberi jogokról, hanem a gazdasági és szociális jogokról is szó volt. Az alapokmány arról is rendelkezett, hogy az emberi jogok katalógusának kidolgozására létre kell hozni az Emberi Jogok Bizottságát.

A bizottság 1946-ban jött létre és 1947 elején tartotta első ülését, amelyen elhatározta, hogy kidolgozza az emberi jogok nemzetközi törvényét. Washington a jelek szerint igen komolyan vette az emberi jogok nemzetközi szabályozását. A bizottság vezetőjének – amerikai javaslatra – az elhunyt elnök özvegyét, Eleonor Rooseveltet választották meg. A szöveget egy amerikai emberi jogi koncepció alapján kezdték kidolgozni, amely a francia forradalom idején kiadott *Ember és polgár jogainak nyilatkozatá*ra, valamint az amerikai függetlenségi háború folyamán elfogadott nyilatkozatokra és törvényekre figyelemmel készült.[13] Felhasználták azokat a második világháború alatt keletkezett tervezeteket is, amelyek már nemzetközi érvénnyel fogalmazták meg az alapvető emberi jogokat. 1943 februárjában például az Amerikai Jogi Intézet készítette el egy „nemzetközi emberi jogi törvény" szövegét, 1945 februárjában az Amerikai Zsidó Bizottság, majd pedig az Amerikai Ügyvédek Társasága dolgozta ki az elképzeléseit. Nem sokkal később az észak- és dél-amerikai államok Mexikóban tartott értekezlete is összeállított egy tervezetet. Ezek a dokumentumok a *természetjogi* felfogásból indultak ki. Szerzőik azt vallották, hogy az emberi jogok az emberi természetben rejlenek, megváltoztathatatlanok és univerzálisak, bármilyen politikai rendszerben mindenkit megilletnek. Csakhamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a hidegháború felé sodródó világban nem érdemes erőfeszítéseket tenni egy kötelező nemzetközi jogi szerződés létrehozására. Ezért a bizottság úgy döntött, hogy egyelőre csak nyilatkozat formájában szövegezi meg a legfontosabb normákat, majd később, amikor erre lehetőség nyílik, megalkotják a „törvényt", azaz a részt vevő államokra kötelező szerződést is.[14]

A munka során a bizottság tagjainak szeme előtt mindvégig a világháború tragikus tapasztalatai lebegtek. A jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a felszólalók a legtöbb normát a hitleri Németország és szövetségesei által elkövetett bűntettek fényében ítélték meg. Azokat az emberi jogokat igyekeztek a nyilatkozat szövegébe foglalni, amelyeket, noha a civilizált világban régóta érvényesültek, a fasizmus uralma alatt elképesztő mértékben és következetességgel sértettek meg.

A világháborúra közvetlenül is utalt a preambulum. „Az emberi jogok el nem ismerése és semmibevevése az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekményekhez vezetett" – állapította meg a nyilatkozat, és leszögezte, hogy „az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a *béke* alapját a világon". A nyilatkozat

[12] 55. cikk.

[13] Szerzője John Humphrey, az ENSZ-titkárság emberi jogokkal foglalkozó osztályának vezetője volt.

[14] Az utóbbira csak 1966-ban kerülhetett sor, ekkor fogadta el az ENSZ közgyűlése *Az emberi és polgári jogok egyezségokmányá*nak, valamint a *Gazdasági és szociális jogok egyezségokmányá*nak szövegét. Az Európa Tanácsban tömörült nyugati államok már 1950-ben megalkották *Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény*t, amelyhez később több kiegészítő jegyzőkönyvet fűztek.

tehát kifejezte azt a gondolatot, hogy az emberi jogok tiszteletben tartása a nemzetközi béke és biztonság megteremtésének előfeltétele.

A következőkben a nyilatkozat leszögezte, hogy „minden emberi lény szabadon születik, egyenlő méltósága és joga van". A bizottság egyik tagja a szövegezés során megjegyezte, hogy ez a tétel túlságosan is kézenfekvő ahhoz, hogy felvegyék a többi emberi jogi norma közé. Erre az akkori idők legnevesebb emberi jogi szakértője, René Cassin azzal válaszolt, hogy „az előző években az emberek milliói vesztették életüket amiatt, hogy az ilyen és ehhez hasonló elveket könyörtelenül megcsúfolták". Ez a kitétel, tette hozzá, voltaképpen „azt az alapelvet tartalmazza, mely szerint az emberi faj egységes. Hitler ugyanis, mielőtt támadást intézett volna az emberek jogai ellen, arról kezdett szónokolni, hogy az emberek születésüknél fogva nem egyenlők".[15] Így aztán a bizottság nem is foglalkozott az egyes népek közötti kulturális különbségek kérdésével. Természetesnek és szükségesnek tartotta, hogy univerzalista módon „az emberből" induljon ki.

A nyilatkozat szerint „minden személynek joga van az élethez, a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz". A szövegezők szerint itt többről volt szó, mint egy klasszikus norma nemzetközi szintre emeléséről. Ez abból is kitűnt, hogy a bizottság ülésén elvetették azt a javaslatot, mely szerint „ezt a jogot a törvényekben meghatározott korlátozásoknak lehet alávetni". A többség arra hivatkozott, hogy a náci törvényhozás legalizálta például a módszeres eutanáziát, amellyel mintegy 250 000 embert küldtek halálba Németországban.[16]

A nyilatkozat kimondta a rabszolgaság tilalmát is. Ez sem volt kifejezetten új norma, szövegezésekor azonban a felszólalók a németországi kényszermunkára szállított különböző nemzetiségű emberekre, valamint azokra a nőkre is utaltak, akiket Németországban és Japánban a hadsereg „igényeinek kielégítésére" gyűjtötték össze, gyakran külön táborokban tartottak és szexuális rabszolgaságba vetettek. A nyilatkozatnak azt a további mondatát, amely a kínvallatást és a kegyetlen, embertelen bánásmódot tiltotta, Cassin ki akarta egészíteni egy olyan utalással, amely a koncentrációs táborokban végzett „orvosi" kísérletek tilalmát is magában foglalta volna. Javaslatát azonban – nem találva mindenki számára elfogadható szövegváltozatot – elvetették.

A nyilatkozat értelmében minden ember jogalanyiságát el kell ismerni. A tervezet megvitatása során a szovjet küldött rámutatott arra, hogy a nácik a háborúban azoktól a jogaiktól is megfosztották a zsidókat, amelyek közönséges jogviszonyok alanyaiként illették meg őket. A nyilatkozat a törvény előtti egyenlőség klasszikus elvét is tartalmazta, de hozzátette, hogy mindenkinek „bármilyen megkülönböztetés nélkül joga van az egyenlő védelemhez… és a jelen nyilatkozatot sértő minden megkülönböztetés elleni védelemhez". A résztvevők a második világháborús események ismeretében különösen fontosnak tartották a diszkrimináció tilalmának kimondását. Csak arról folyt vita, hogy a diszkrimináció-tilalom egyetlen cikkben

[15] Ez és a következő idézetek Johannes MORSINK: *The Universal Declaration of Human Rights* című művéből származnak. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999. 36. és köv.

[16] Ez az amúgy szükséges kitételt aztán – már távolabb a világháborús időktől – bevették az 1996-os egyezségokmányba.

szerepeljen-e, vagy a nyilatkozatban több lehetséges összefüggésben utaljanak rá. Végül az utóbbi megoldásban állapodtak meg. A nyilatkozat értelmében „senkit sem lehet önkényesen letartóztatni, őrizetbe venni vagy száműzni". Az első szövegtervezet nem az „önkényes" szót tartalmazta, hanem úgy fogalmazott, hogy senkit nem lehet *jogellenesen* letartóztatni, őrizetbe venni vagy száműzni. A Zsidó Világtanács képviselője azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a Harmadik Birodalomban a náci háborús bűntettek túlnyomó részének elkövetése nem sértette a német belső jogot.[17] „A náci rezsim alatt – mondotta – az emberek százezreit olyan jogszabályok alapján fosztottak meg szabadságuktól, amelyek tökéletesen érvényesek voltak." Volt, aki erre való tekintettel „az Egyesült Nemzetek elveivel összeegyeztetetlen" kifejezést javasolta, ami talán alkalmasabb terminus lett volna, a résztvevők többsége azonban végül a szóban forgó cselekmények önkényes voltára való utalást tartotta helyesnek.

A bizottság több tagja kifejtette: a nyilatkozatnak az a cikke, amely szerint tetteiért minden embert csak független bíróság vonhat felelősségre, különösen fontos, hiszen a náci Németországban a bírói szervek függetlenségéről aligha lehetett beszélni.

Mivel a bizottság a nürnbergi per befejezése után kezdett hozzá a munkájához, a résztvevők hosszas vitát folytattak a nullum crimen sine lege elvének pontos szövegezéséről. Ennek az elvnek az egyszerű rögzítése lehetőséget teremtett volna a nürnbergi ítéletek jogszerűségének kétségbe vonására, hiszen, mint láttuk, a náci jogrendszer legalizálta olyan cselekmények elkövetését, amelyek más civilizált országban bűntetteknek minősültek. Hosszas vita után ezért olyan megfogalmazás került bele a nyilatkozatba, amelynek értelmében „senkit sem szabad elítélni olyan cselekményért, … amely elkövetése pillanatában a hazai jog *vagy a nemzetközi jog* szerint nem volt büntetendő". A nyilatkozat szerint tehát egy háborús vagy emberiesség elleni bűntett elkövetője akkor is felelősségre vonható, ha az elkövetett cselekményt az adott ország büntető törvénykönyve nem tekinti ugyan bűncselekménynek, a nemzetközi jog azonban igen.

A nyilatkozat értelmében mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás, továbbá a vélemény és a kifejezés, a gyülekezés és az egyesülés szabadságához. A tervezet megszövegezése során többen kifejtették: a fasizmus lényegéből fakadt, hogy a legcsekélyebb mértékben sem ismerte el ezeket a szabadságokat, sőt módszeresen üldözte mindazokat, akik élni próbáltak velük. A bizottságban csak az váltott ki vitát, hogy vajon maguk a náci eszmék hirdetői élhetnek-e a felsorolt szabadságokkal. A szovjet delegátus erre hivatkozva megszorítást javasolt, nevezetesen azt, hogy „a szólás- és a sajtószabadságot nem szabad fasiszta nézetek, továbbá az államok közötti agresszió és gyűlölet propagálására felhasználni". Ellenkező esetben, jegyezte meg, a felsorolt szabadságokkal messzemenően vissza lehetne élni. Mások azzal érveltek, hogy a fasizmus fogalmát nem lehet jogilag definiálni, így mellőzni kell az arra való utalást. A szovjet küldött azonban elejét vette a további vitáknak, amikor úgy definiálta a fasizmust, mint „a kapitalizmus és a monopóliumok legreakciósabb elemeinek véres diktatúráját". Ezek után nem maradt más hátra, mint hogy a nyugati hatalmak elutasítsák a szovjet delegátus javaslatát.

[17] A tanácskozásokon civil szervezetek képviselői is jelen lehettek és felszólalhattak.

A felek között a 1945 után kibontakozó hidegháborúban más politikai kérdések is vitatottá váltak. A Szovjetunió szívesen látta volna a nyilatkozatban a népek önrendelkezési jogának kimondását, ezt azonban a nagyhatalmak közül Nagy-Britannia és Franciaország ellenezte, így az erre vonatkozó javaslatát ekkor elutasították. A két gyarmattartó hatalom arra hivatkozott, hogy a nyilatkozat csak egyéni emberi jogokat tartalmaz, amelyek közé nem illeszthetők be az emberek közösségeinek jogai.[18] Ugyanezzel az érvvel utasították el akkor a nyugati hatalmak azt a szovjet javaslatot is, hogy vegyék fel az alapnormák közé a kisebbségek jogainak biztosítását.

Az egész tárgyalássorozaton végigvonult egy másik ellentét. A nyugati hatalmak a polgári és a politikai jogok részletes kifejtése mellett szálltak síkra, míg a Szovjetunió inkább a gazdasági és szociális jogok hangsúlyozását szorgalmazta, mondván, hogy az utóbbiak nélkül az előbbiek sem biztosíthatók. A sztálini diktatúra érthetően nem ragaszkodott a demokratikus jogintézmények túlságosan bő megjelenítéséhez. A gazdasági és a szociális jogok aztán megjelentek a végleges szövegben, a szovjet delegátus szerint azonban nem kellő mértékben. Ellentétek voltak „a tulajdonhoz való jog" kifejezésével kapcsolatban is. Ebben a kérdésben – egyaránt utalva az egyéni és a kollektív tulajdonhoz való jogra – sikerült elfogadható kompromisszumot találni.

A bizottság a két esztendő alatt összesen 1800 olyan módosító indítványt vitatott meg, amelyről tagjai külön-külön szavaztak. A munka befejeztével a Közgyűlés elé terjesztették a tervezet, amely 1948. december 10-én 58 szavazattal, ellenszavazat nélkül elfogadta azt. Az említett nézeteltérésekre hivatkozva a Szovjetunió és öt „szövetségese" tartózkodott a szavazástól. Más okokból – a fajok, illetve nemek közötti egyenlőség kimondása miatt – csatlakozott hozzájuk a Dél-afrikai Unió és Szaúd-Arábia is. Mindazonáltal létrejött a történelem első olyan nemzetközi dokumentuma, amely az emberi jogokat egyetemes érvénnyel foglalta magában. Nem volt ugyan kötelező érvényű, de tartalmazta mindazokat a jogokat és értékeket, amelyek – mind nemzeti, mind nemzetközi szinten – a későbbi jogfejlődés alapját képezték.

Érdekes módon a hitleri Németország egykori szövetségeseivel kötött *békeszerződések* rendelkezései között felbukkan a „fasiszta" szó. Ez részben azzal magyarázható, hogy az 1947-ben kötött békeszerződések a kelet-európai országok esetében gyakorlatilag megismételték a Szovjetunióval még 1945 januárjában kötött fegyverszüneti egyezmények több rendelkezését. (A kormány – szólt például a magyar egyezmény – „feloszlatja a hitlerbarát vagy más fasiszta politikai, katonai és katonai jellegű szervezeteket… és a jövőben sem tűri meg ilyen szervezetek felállítását".[19]) A másik magyarázat az, hogy párizsi békeszerződések esetében a nyugati hatalmak tiszteletben tartották a Szovjetunió mint felszabadító és megszálló hatalom kívánságát. A magyar békeszerződés – azon túlmenően, hogy előírta az emberi jogok betartását, valamint a faji, nemzeti megkülönböztetés tilalmát – kimondta, hogy az állam a jövőben sem engedi meg a „fasiszta jellegű politikai vagy katonai színezetű szervezetek fennállását

[18] Érdekes módon a nyilatkozat elfogadása előtt az ENSZ-alapokmány, utána pedig az 1966-os két emberi jogi egyezségokmány tartalmazta a népek önrendelkezési jogát.

[19] A magyar fegyverszüneti egyezmény, 14. pont. In: HALMOSY Dénes (szerk.): I. m. 580.

és működését", amelyeknek „célja az, hogy megfosszák a népet demokratikus jogaitól".[20]

Háborús bűnösök, háborús bűntettek

A világháború befejezése után a négy nagyhatalom korábbi elhatározásának megfelelően intézkedett a náci háborús főbűnösök felelősségre vonásáról, illetve az ahhoz szükséges nemzetközi jogszabályok megalkotásáról. Képviselőik 1945. augusztus 8-án szerződést írtak alá Londonban, amely a nemzetközi jog történetében először állapította meg, hogy mely cselekmények tekinthetők háborús bűntetteknek. Az egyezmény három bűncselekmény-csoportot különböztetett meg: a béke elleni bűntetteket (a nemzetközi jogba ütköző támadó háború megindítását), a háborús bűntetteket (a hadviselés jogába ütköző cselekményeket), valamint az emberiesség elleni bűntetteket (a polgári lakosság lemészárlását, irtását, deportálását, politikai, vallási vagy faji okokból való üldözését). Nürnbergben a történelemben ugyancsak első ízben állították fel az említett cselekmények elbírálására a Nemzetközi Katonai Törvényszéket. A védelem az eljárás során elsősorban a nullum crimen sine lege elvére hivatkozott, mondván, hogy a cselekmények végrehajtásának időpontjában még nem volt hatályban olyan nemzetközi jogi norma, amelynek alapján az elkövetők büntethetők lennének. A vád képviselői ezzel szemben rámutattak arra, hogy a náci vezetők figyelmen kívül hagyták a szövetséges hatalmak korábbi figyelmeztetéseit. Emellett Németország is részese volt a Kellogg–Briand-paktumnak, tehát a vezető német politikusok az agresszív háborúk megindításával nemzetközi jogsértések sorozatát követték el. Ugyanígy jártak el akkor is, amikor utasításaikkal megsértették a nemzetközi hadijogot. Ami pedig a civil lakosságot illeti, egyetlen német uralom alá került országban sem voltak megengedettek a civil lakosság ellen elkövetett bűntettek, túszok szedése és kivégzése, a fajüldözés, a koncentrációs táborok létesítése és azokban sok millió ember meggyilkolása.[21] A törvényszék 21 vádlott felett ítélkezett, közülük tizenkettőt halálra, másokat súlyos szabadságvesztésre ítélt, néhány vádlottat pedig felmentett. Hasonló eljárást folytattak le a japán háborús bűnösök ellen Tokióban.

A londoni egyezményben meghatározott bűncselekményi tényállások máig fennmaradtak. Kategóriáikat a nemzetközi jog azóta is használja, elsőként az 1949-ben aláírt genfi egyezményekben, majd az ezeket továbbfejlesztő, 1977-es kiegészítő jegyzőkönyvekben, sőt a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűncselekményeket vizsgáló törvényszék, valamint a Nemzetközi Büntető Bíróság 1998-ban elfogadott statútumában is. Az eljárásban alkalmazott nemzetközi jogi elveket és magukat az ítéleteket az ENSZ Közgyűlése első, 1946-ban tartott ülésszakán egyhangúlag jóváhagyta.

[20] A magyar békeszerződés, 4. cikk. Uo. 80.

[21] Magában Németországban Hitler hatalomra jutása után is hatályban maradt ugyan a büntető törvénykönyv, ennek rendelkezéseit azonban az akkori nemzetiszocialista jogelmélet magyarázata szerint felülírták a Führer utasításai.

Ugyanez az ülésszak amerikai javaslatra napirendre tűzte a legsúlyosabb háborús bűncselekmény, a *népirtás* nemzetközi jogi tilalmának kérdését. A fogalom hivatalos formában először a nürnbergi per vádiratában szerepelt. A vád képviselője kijelentette, hogy a náci vezetők nemcsak „közönséges" háborús bűntetteket követtek el, hanem az *Endlösung* megvalósításával egyes népcsoportok teljes megsemmisítésére törekedtek. A „végső megoldás" a vád szerint nemcsak az emberek tömeges meggyilkolásával valósult meg, hanem egy-egy csoport biológiai létének a megsemmisítésével, azaz sterilizációval, kasztrációval, terhesség-megszakítással és a gyermekek szüleiktől való elszakításával is. A Közgyűlés első ülésszakán egyhangúlag szavazta meg azt a határozatot, amely kimondotta, hogy „a népirtás nemzetközi jogi bűntett, amelyet a civilizált világ elítél".[22] A határozat felkérte a Gazdasági és Szociális Tanácsot, hogy vizsgálja meg a megfelelő nemzetközi szerződés megkötésének lehetőségét. A ENSZ nemzetközi jogi bizottsága (ILC) tervezetet készített, amelyet a Közgyűlés 1948. december 9-én elfogadott, majd aláírásra megnyitott a tagállamok előtt. Az egyezmény értelmében népirtásnak tekinthető minden olyan nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport ellen békében vagy háborúban elkövetett cselekmény, amely a csoport tagjainak megölésére, nekik súlyos testi vagy lelki sérelmek okozására, illetőleg a csoport létének más módon[23] való megszüntetésére irányul. Az egyezmény részesei kötelezettséget vállaltak arra, hogy a népirtást saját nemzeti jogukban bűncselekményé nyilvánítják. Az elkövetőkkel szemben lefolytatandó eljárásra azonban csak a belső bíróságok kaptak felhatalmazást. Bár az egyezmény lehetővé tette azt is, hogy valamilyen nemzetközi büntető törvényszék ítélkezzen, ám egy ilyen intézmény létrehozására az akkori körülmények között nem lehetett számítani. A népirtás bűntettének meghatározása azóta is változatlan. A volt Jugoszlávia területén elkövetett ügyekben illetékes nemzetközi törvényszék is alkalmazta, és ezzel a szóhasználattal fogadták el a Nemzetközi Büntetőbíróság statútumát is.

A humanitárius jog fejlődése

A tengelyhatalmak a világháborúban súlyosan megsértették azokat a hatályban levő egyezményeket, amelyek a hadviselés szabályait, valamint a humanitárius jogi normákat tartalmazták. Röviddel a háború kezdete után – az erre vonatkozó külön megállapodást megszegve – bombatámadásokat intéztek polgári célpontok, így városok ellen.[24] A hatalmukba került lakossággal szemben embertelen bánásmódot alkalmaztak, tömegével hurcolták el a megszállt területeken élőket, kényszermunkára vitték vagy meggyilkolták őket. Nem tartották be a hadifoglyokra vonatkozó

[22] Az ENSZ Közgyűlésének 96 (I) határozata, 1948. december 11.

[23] Így a csoportra olyan életfeltételek rákényszerítése, amelyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése, a csoporton belüli születések meggátlása, a csoport gyermekeinek más csoporthoz való átvitele. A népirtás bűntettének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezmény. 1948. december 9.

[24] Később, mint ismeretes, az antifasiszta koalíció nagyhatalmai is tömeges bombatámadásokat hajtottak végre német és japán városok ellen. Ezek sem voltak jogszerűek, és stratégiai céljaikat sem érték el.

előírásokat sem. A hadifoglyok jelentős részét arra kényszerítették, hogy „lemondjanak” az őket megillető jogokról. A német fogolytáborokban több millióan pusztultak el. A Szovjetunió megtámadása után Németország bejelentette, hogy a genfi egyezményeket nem tartja magára nézve kötelezőknek, mivel azokhoz annak idején a Moszkva nem csatlakozott. Az utóbbi körülmény azonban a német háborús bűntetteket nem legalizálta, mivel szokásjogilag a hadijog és a humanitárius jog nem a kölcsönösségen, hanem az abszolút, mindenkivel szemben fennálló tilalmon alapult.[25]

A súlyos jogsértések láttán a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága már a világháború alatt megkezdte a hatályos genfi humanitárius jogi egyezmények felülvizsgálatát. A bizottság még a háború befejezése előtt, 1945. február 15-én memorandumot tett közzé, amelyben a kijelentette, hogy első lépésként a nemzetközi védelmet kell kiterjeszteni azokra a polgári személyekre, akik fegyveres konfliktusok folyamán az ellenfél uralma alá kerülnek. Célszerűnek látta továbbá a polgárháborúk áldozatainak védelmére vonatkozó minimális szabályok megalkotását, valamint az olyan ellenőrző és megfigyelő mechanizmusok szabályozását, amelyekben a Vöröskereszt maga is részt vesz. Ezt követően a bizottság összesen négy egyezmény-tervezetet készített elő a szárazföldi és a tengeri háború sebesültjenek és betegeinek védelméről, a hadifoglyokkal való bánásmódról és a polgári lakosság háború idején való védelméről. A tervezetek szövegét 1948-ban Stockholmban, a Vöröskereszt nemzetközi konferenciáján vitatták meg, majd 1949-ben Genfben egy kormányközi értekezleten fogadták el.

Az egyezmények közül három nem tartalmazott minőségileg új szabályozást, de fontos pontokon kiegészítette és kibővítette a korábbiakat. Az 1929. évi egyik egyezmény például kimondta, hogy a hadifoglyokkal szemben nem szabad megtorló intézkedéseket alkalmazni. Ezt a tilalmat az új egyezmény kiterjesztette a jogi védelemben részesítendő más személyekre, így a sebesültekre, a betegekre, az egészségügyi és egyházi személyzetre, valamint a megszállt területek polgári lakosságára is. Lényeges volt az az új rendelkezés, amely megnevezte az egyezmények „súlyos megsértésének” eseteit. A világháború tapasztalatainak fényében ilyen jogsértésnek minősült „a szándékos emberölés, a kínzás vagy embertelen bánásmód – ideértve a biológiai kísérleteket –, nagy fájdalom szándékos előidézése, a testi épség vagy egészség elleni merénylet elkövetése, a javaknak a katonai szükség által nem indokolt mérvű, önkényes és törvénytelen megsemmisítése vagy eltulajdonítása”. A Szovjetunióban elkövetett náci háborús bűntettekre tekintettel az egyezmények kimondták, hogy rendelkezéseiket akkor is be kell tartani, ha a másik hadviselő fél nem részes állam.

A negyedik egyezmény, amely *a polgári lakosság háborúban való védelméről* szólt, minőségi fejlődést jelentett. A hadviselés jogát szabályozó hágai egyezmények némelyike a civilekre nézve is tartalmazott ugyan néhány rendelkezést, ezek azonban távolról sem voltak elegendőek. A negyedik egyezmény előírta, hogy a lakosságot a megszálló hatóságnak emberséges bánásmódban kell részesítenie, kötelessége a közrend és a közélet helyreállítása, mégpedig lehetőleg a hatályos (helyi) törvények

[25] Ez nem volt mindig így, a 19. században kötött szerződések csak a részes államok egymás közötti viszonyában voltak érvényesek.

tiszteletben tartásával. Biztosítania kell a lakosság élelmezési és egészségügyi ellátását. Tiszteletben kell tartani a lakosság becsületét, polgári és vagyoni viszonyait, vallási meggyőződését. Tilos a lakosokat katonai információk kiszolgáltatására kényszeríteni, tilosak a kollektív büntetések, a terrorintézkedések, a túszok szedése, az emberek elhurcolása, tilos az embereknek bármiféle testi fájdalom okozása, elpusztításukra alkalmas rendszabályok alkalmazása, bármiféle durva bánásmód, tilos a lakosság áttelepítése a megszálló állam vagy más államok területére, tilos a megszállt területeken élő személyeknek a megszálló hatalom fegyveres erőibe való besorozása és szolgálatra kényszerítése. Mindezekkel a tilalmakkal a negyedik genfi egyezmény új fejezetet nyitott a humanitárius jog fejlődésében.

*

Ami az általános nemzetközi jog fejlesztését illeti, az antifasiszta hatalmak a győzelem előtti és azt követő években sok mindent megtettek azért, hogy ne ismétlődjenek meg a második világháború borzalmai. Az első világháború traumája szemmel láthatóan nem volt elegendő ahhoz, hogy az akkori nagyhatalmak vezetői teljesen új alapokra helyezzék a nemzetközi jogi normarendszert. Úgy látszik, hogy újabb, még súlyosabb megrázkódtatás „kellett" ahhoz, hogy ez megtörténjen.

Az antifasiszta koalíció nagyhatalmai által megalkotott vagy továbbfejlesztett magatartási normák világos választóvonalat húztak a megengedhető és a megengedhetetlen tettek közé. 1945 után nem lehetett többé arra hivatkozni, hogy a jog előírásaiból nem tűnik ki egyértelműen, mely erőszakos cselekmény jogszerű és melyik nem. 1948–1949 után nem lehetett többé azt állítani, hogy az emberek ellen elkövetett „állami" bűntettek a belső jog módosításával jogszerűvé tehetők. A nagyhatalmak a világháború végén azonos értékeket fogalmaztak meg az idézett nemzetközi jogi dokumentumokban, és azokat a közepes és a kis országok is magukévá tették. Ezek az értékek napjainkban – bármi történt is azóta a kétpólusúvá, majd utóbb egypólusú vált világban – lényegüket tekintve éppúgy vállalhatók és követendők, mint annak idején.

(Első közlés: In Feitl István, Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben.* Napvilág, 2005, Budapest. 266–287.)